

Paperaren ur markak

Koro Segurola
(Euskaltzaindia. EHHA)
(Deustuko Unibertsitateko doktoregaia)

Abstract

In this paper, our main purpose is to show the importance of watermark as an objective and alternative method in manuscript analysis, specifically with regard to providing new evidence for text dating. We analyse its meaning, use, and the different classifications proposed by the specialists.

In order to illustrate our claim, the method is applied to two undated texts: Manuel de Larramendi's Basque-Spanish Dictionary and an anonymous Basque sermon. The exam of the original manuscripts shows that watermark is a first-rate evidence in document dating, because it allows us to know what the rough date of the text is, as well as to know or confirm authorship and to verify if we are dealing with an original, a copy or even a forgery.

0. Atariko

Duela berrehun edo hirurehun urte idatzitako eskuizkribu bat eskuetan izan duenak badaki jakin nolako zirrara eragiten duen papera ukitzeak eta, orobat, zein bizia den mendeetan isilik egon den historian murgiltzeko sortzen duen irrika.

Ez gara hemen gizakiarentzat denborak zer adierazten duen aipatzen hasiko, ezta denbora zer den filologo edo ikertzaile batentzat ere. Ikertzaileak are hobeto ulertuko du iragana, iragan denbora hori neurtzen eta kokatzen dakien heinean. Beraz, ez da harritzekoa ikertzaileak eginahalak egitea idazki baten garaia edo data ezagutzeko.

Izkribu bateko letra, testuaren eraketa, idazkera, esamoldeak, laburdurak eta gainerako ezaugarri guztiak hartu ohi dira baliabidetzat testua noiz izan zen idatzia jakiteko edota gutxi gorabeherako data ipintzeko. Baina, bestalde, euskarria bera ere, papera alegia, baliagarri gerta daiteke helburu hori erdiesteko garaian.

Papera une jakin batean egin zen, teknika batzuen arabera, garaiko lehengaiak erabiliz eta, bestalde, askotan seinale bat ere jarri zitzaion, bereizgarri edo marka bat. Marka honek lagunduko digu, hain zuzen ere, beste ezaugarriek baino zehatzago, paper hartan idatzitako testua noizkoa den jakiten.

Ur markak ikertzea garrantzitsua da, halaber, hainbat gauza ezagut ditzagun, hala nola papera egiteko modua, jatorria, paper-erroten iraupena, paperaren zabalkunde

bideak eta, ondorioz, garaiko harreman komertzialak eta berauen arrazoi politiko eta sozio-ekonomikoak.

Lerro hauetan paperak daraman ur markak duen garrantzia erakutsi nahi dugu eta, dituen erabileren artean, izkribuak garaian kokatzeko edota idazketaren urtea egiaztatzeko duen balioa azpimarratu nahi genuke. Garrantzi honetaz jabeturik, metodologia honetan oinarritu gara gu ere, besteak beste, esku artean darabilgun ikerketa-lanaren barruan dokumentuen garaia finkatzeko.

Gaia ez da batere arrunta eta, gainera, gutxi idatzi da jarraitutako teknika eta hartutako irizpideei buruz. Horietaz esan den apurra jasotzen eta zenbait argibide orokor ematen saiatuko gara.

Lehenik, *ur markaren* adieraz eta bere jatorriaz hitz egingo dugu eta ondoren ur markaren euskarriaz, paperaz, alegia. Ur markak sailkatzeko hartu izan diren irizpideetan sartu aurretik, ur markaren esanahiaz eta erabileraz jardungo dugu; ohar pare bat eginez eta oinarritzko bibliografia eskainiz amaituko dugu.¹

1. Sarrera

Adituek, oro har, paperak historian eta komertzializazioan izan duen zeinuari *ur marka* edo *filigrana* deitu izan diote. Paperaren gorputz barnean ezartzen den zeinua edo irudia argiaren kontra baizik ezin daiteke ikus, itsatsitako ur marka papera bera baino gardenagoa bai baita.

«Zeinuak» aspaldidanik erabiliak izan dira sinboloen aitorle praktiko gisa eta, jakina denez, era guztietako ondasunen jabetza eta jatorria adierazi izan dute mendeetan zehar. Zeinuek erabilera komertzial berezia izan dutela ere esan daiteke. Hasieran jabetza eta jatorria zena, produktu on baten «marka» adierazle izatera iristen da. Honen adibide dugu Caracasko Konpainia gipuzkoarraren egoitza, gaur Donostiako Itsas Museoa dena, non XVII-XVIII. mendeetako itsas merkatari donostiarren hainbat marka eta zeinu dotore ikus daitezkeen.

Zeinuen esanahia eta erabilera direla eta, hona zer dioen Adrian Frutiger-ek: “Nació el orgullo de la propia profesión y se llegó de este modo a la «firma» por parte del fabricante de la obra realizada, marca de origen que certificara su calidad y su valor” (Frutiger 1981: 356).

Hasiera batean paper-orria oreak galbahean ura galdu ondoren sortzen zen. Eginbide hau berrituz joan zen *forma* izeneko molde motara iritsi arte. *Forma* delako lanabes hau letoizko alanbraz osaturiko bilbe bat zen, zurezko marko laukizuzen bati lotua. Metal-sare honetan papergai gutxiago jartzten zenez, papera zeharrargitara ikustean, marra hauek nabari ziren. Honi *vergé* edo *verjurado*² esaten zaio.

¹ Barka biezagute historiagileek gaizki-ulerturen bat balego, baina gai honi buruz esan dena laburki jasotzea eta adituen iritzi ezberdinak azaltzea beste asmorik ez dugu izan, gai honek zenbait lanetarako duen garrantzia eta, era berean, izan dezakeen erabilera ere gure artean hobeto uler dadin.

² DRAE: “*Papel verjurado* {*vergé* o *vergueteado*}. El que lleva una filigrana de rayado muy menudo cruzado perpendicularmente por otras rayas muy separadas”. (Ik., halaber, Gayoso 1973: *papel vergé, vergueteado* o *verjurado*).

XIII. mende amaieran beste arrasto edo marka berria azaltzen da paper-orrian. Zilarrez soldatutako letoizko hari lodi batekin eginiko irudia zen eta letoizko hari finez *formara* lotua. Hortik *filigranaren* izena,³ hain zuzen ere.

XV. mendean heraldikazko ur markak aurkitzen dira, hiri eta herrialdeak adierazten dizkigutelarik. Aurrerago, XVII. mendearen erdialdera papergilearen izena edo anagrama daramaten ur markak agertzen hasten dira: papera non egina den eta bere sinboloa —baldin bazuen— azaltzen dute. Honenbestez, paperaren jatorriaz ziurtasun osoa dugu. Hau dela eta, filigrana *marka* deituraz ezagutzen da⁴ garai honetan.

Ur markak mendeetan zehar mota askotakoak izan dira. Marrazkiak hasieran xumeak ziren: animaliak (zezenak, arkumeak, arranoak, usoak, etab.) edota hauen zatiak irudikatzen ziren;⁵ beste batzuetan, gorputz zatiak: buruak, bihotzak, eskuak... Badira bestelakoak ere: kanpaiak, aingurak, gurutzeak, biribilak, izarrak, eta abar.

Ur marka hauek, oro har, unibertsalak eta izengabeak izanik, edozein herrialde-takoak izan daitezke. Nolanahi ere, hauen jatorria eta kokapena aztertzeke garaian, egile batzuk leku jakin bateko dokumentuetan azaldutako ur markaren baten ugari-tasunean oinarritu dira.

Ur marken ezaugarriez eta esanahiez hitz egiten hasi aurretik, paperari buruz hitz bi esatea komeni dela deritzogu bertan jaso baitira ur marka horien arrastoak.

2. Papera

2.1. Historiari begirada laburra

Historiak edo tradizioak dioenez, papera Txinan asmatu zen 105. urtean. Europan papergintza edo paperaren erabilera arabiarren kulturarekin sartu zen eta lehenengo paper-errota Espainian finkatu zen, Valentziako Játiva herrian 1074an. Sor-tzailea Abu-Masayfak izan zen. Ondoko mendeetan Europako herrialde gehienetara zabaldu zen.

Inprentaren sarrera XV. mendearen erdialdean urrats erraldoia izan zen, papergin-tza sustatuz. XVII eta XVIII. mendeetan paperaren erabilera ugaltu egin zen. Zabal-kunde honek paper eskasia ekarri zuen eta garesti izatera ere heldu zen, komertzio-produktu eta luxuzkoa bihurtzeraino.

Papergile europarrek ezagutzen zuten lehengaiak, trapaak, ordezkatzen saiatu ziren baina ez zuten emaitzarik lortu. Aldi berean, paperaren balioa murrizteko eskuzko lana egingo zuen makinaren bat erabiltzeko ahaleginak egin ziren. Lehenengo makina eraginkorra Nicholas Louis Robert frantsesak asmatu zuen 1798an. Bi papergile britainiarrek, Henry eta Sealy Fourdrinier anaiek, Robert-en makina hobetu zuten eta 1803an beren izena daraman lehenengo makina egin zuten.

³ DRAE: "*Filigrana*. (Del it. *filigrana*) Obra formada de hilos de oro y plata, unidos y soldados con mucha perfección y delicadeza. Señal o marca transparente hecha en el papel al tiempo de fabricarlo".

⁴ DRAE: "*Marca*. La señal que se pone en alguna cosa para distinguirla y diferenciarla de otras, o para dar a conocer su calidad". (Ik. Gayoso 1973).

⁵ Honen lekukotasuna Francisco de A. de Bofarull y Sans-ek (1910) jasotzen du: XIV eta XV. mendeetako ur markak dira eta Katalunia eta Aragoiko erresumetakoak gehienbat.

1867tik aurrera zura nagusitu zen paperaren ekoizpenean, eta orain arte, trapuaren ordeko izaten jarraitu du. Honek ez du esan nahi gaur egiten diren paper guztiak zur hutsez eginak direnik. Osterantzean, ekoizpen sistemek egin duten aldaketaren jakitun gara guztiok.⁶

Paper mota ezberdinen izenak, kalitateak, tamainak, markak eta koloreak ezau-garriztat hartzen dira egun, baina berezitasun hauek bere testuinguruan kokatzen badira, ezaugarriak baino areago papera utziz joan den aztarnak «markak» direla ohartuko gara, bere historia gehiegi korapilatu edo gal ez dadin.

2.2. Papergintza

Erdi Aroan papergintza hagitz lanbide neketsua zen. Erabilitako ehunen (trapu, hari) edo landareen (lihoa, kalamua) lakainak mekanikoki zatitu eta uretan sartzen ziren. Gorpuzteko, berriz, gai batzuk gehitzen ziren. Lakainak sakabanaketa honek oreka osatzen zuen eta depositu edo treskatan edukitzen zen.

Treska honetatik orri bat prestatzeko adina ore hartzen zen *forma* izeneko molde batekin. *Forma* hau laukizuzen bat zen eta egurrezko listoi batzuekin marko bat osatzen zuen. Alde bat bilbe edo trama antzeko batez ixten zen, galbahea edo bahea balitz bezala. *Forma* orez betetzen zenean mugitu egiten zen lakainak gurutzatu eta,aldi berean, ura saretik xukatzeke. Honela, bahearen gainean geruza mehe bat gelditzen zen eta ore hezea itsatsita zegoenez, bertan, bilbearen marrak eta irregulartasun guztiak geratzen ziren.

Oreka xukatu ondoren, *forma* askatzen zen markoa osatzen zuten listoiak kenduta eta geruza edo ore-orria material porotsu baten gainean uzten zen —ehun pusketa edo feldroa—, geratzen zen ur guztia zurga zezan. Orri bakoitzaren gainean material zurgatzaile baten zatia ipintzen zen eta gainean beste orri berri bat pilak osatuz. Pila hauek prezioz xukatu ondoren, bereizi egiten ziren orriak eta leku haizetsu batean zabaldu. Paper-errotako gaineko solairuan zabaltzen ziren; leku estalia bazen ere, irekia zenez gero azkar lehortzeko aukera ematen baitzuen.

Hasiera batean papera lodia izan zen, harroa, eta benetako lakain luzeak bereizten ziren bertan. Denborarekin, oreka mekanikoki hobeto prestatu zen eta lakainak motxoak egin ziren. Honi eskerrak, papera meheagoa egin zen eta ertzak hobetuz joan ziren.

Hau izan zen, laburki esanda, XIX. mendearen hasiera arte papera egiteko bidea.

⁶ Gure herriko paperaren historiari hurbilduz datu pare bat baizik ez dugu jasoko, gaiak berak bakarrik beste lan bat osatuko bailuke. Esku artean darabilgun lanak ez gaitu osotara horren ikerketa sakonera derrigortu eta, alde horretatik, gure emaitzak mugatuak dira. G. Gayosok 1811ko data ematen du jatorriz Legazpikoa den paper batentzat. Ditugun datuen arabera, ordeka, jadanik 1803an bazen paper-errotak bat Alegian. Aurretik, Gipuzkoako lehenengo paper-errotaren sorrerarentzat 1817ko data eman bazen ere, ondotik egindako ikerketen arabera, 1803an Alegian eraikitakoa zaharrenetakoa edo, agian, zaharrena dela uste da (Labayan 1967: 4). Orain, S. Insaustik (1966: 184-185) lehenengo beste errotaren bat egon zitekeela Legazpin onartzen du, zuhurtasunez. Alegiako paper-errotak abiarazi zuena Joannes Ibar zuberotarra izan zen. Nafarroan, berriz, lehenengo paper-errotak XVIII. mendean (1753-1754) ezagutzen da eta Iruñean kokatzen da. Paperak 'Hospital General de Pamplona' eta lehoia ur markatzat daramatza, ospitalea izan baitzen horren bultzatzaile edo sortzailea. Lehenengo paper sortak 1755ean egiten dira. Beraz, datu hauen arabera, Nafarroan Gipuzkoan baino lehenago hasten da papera ekoizten. Ur marka hau gu aztertzen ari garenean paperen artean ere aurkitu dugu: 1760tik 1765era. Halere, Zuberokan eginiko lehenagoko bat ere aurkitu dugula esan behar dugu: EN SOULE N MONTAUBAN 1744.

2.3. Paperaren ezaugarriak

Paperaren kanpoko ezaugarriak bi motatakoak dira: a) kalitateari dagozkionak eta b) molde edo *formaren* arabekoak. Azken hauek dira garrantzitsuenak. *Formaren* arabera paperaren ezaugarriak lautan banatzen dira: formatua, *vergeure* edo *verjura* deiturikoa, *pontuseaux* edo *corondeles* gisa ezagutzen dena eta, azkenik, filigrana edo ur marka.

Ezaugarri hauetatik guztietatik (*corondeles*, *puntizones*, ur marka, orria) ur marka dugu garrantzitsuena eta arreta gehien pizten duena. Lanaren helburua papera data-tzea bada, ur markak bildu eta orrien neurriak edo marrak jaso gabe utzi arren, ez da alferlana izango ondoren ikusiko ditugun arrazoiengatik. Zernahi gisaz, kontuan hartzeokoak dira haiek ere une jakin batean baliagarriak izan daitezkeelako.

2.3.1. Formatua

Formatua edo orriaren tamaina papera egiteko erabili zen *formaren* araberakoa zen. Ez da ahaztu behar, ordea, lehortu eta kolatzerakoan paperak hartu egiten zuela, tamaina murriztuz. Beraz, molde berarekin eginiko paperak izan arren, luzeran bi edo hiru zentimetroko aldea dituztenak aurkitzen dira.

Paperaren neurriak aldatuz joan dira garaia eta beharren arabera. Arabiarrek bederatzi neurri ezagutu eta erabili zituzten: meheenak 61 x 91 milimetro, arruntak 142 x 213 mm. eta handiena 733 x 1.099 mm-ko formatua zen. Mendebaldean XVII. mende arte gutxienez ez ziren 230 x 350 mm-koak baino txikiagoak egin, ezta 500 x 740 baino handiagoak ere.

Italian, ustez XIV. mendearen amaierakoa den dokumentu batean, garai horretan Bolonian erabili beharreko formatuak aipatzen dira. Bertan, paper *bombycinoak* (*charte de bambaxe*) izan behar zituen neurriak eta izenak adierazten dira: *inperialle* 740 x 500 mm-ko formatuari, *realle* 615 x 445 mm-koari, *meçane* 515 x 345 mm-koari eta, azkenik, *reçute* 450 x 315 mm-ko formatuari. Paperaren tamainak ezagutzeko izan dezakeen garrantziaz landa, dokumentu hau beste ikuspuntu hauetatik da interesgarri: alde batetik, *bombycino* izenak (*charte de bambaxe* edo *carta bambagina*, *bambagie*) ohiko papera zela adierazten du⁷ eta, bestetik, XIV. mendearen amaieran paperaren neurriak arautzen dituen xedapen baten berri ematen da, antzinatearen eta papergintzak Bolonian zuen garrantziaren lekuko.⁸

Izenak direla eta, hiru dira ezagunenak eta luzaro ibili zirenak: *inperialle*, *realle* eta *meçane* [ertaina]. Laugarrenak, berriz, *reçute*, laburra edo motza adierazi nahi duela uste du Briquet-ek (1923), arabiarrek *mansurí* neurri txikiagokoa (448 x 672 mm-ko formatua) izendatzeko erabiltzen zuten bezala.

Formatu hauetatik ertaina (345 x 515 mm) izan zen lehena erabili zena, XIII. mendearen amaieran eta XIV.aren hasieran, hain zuzen ere. Berehala, 1310.ean *realle* forma-

⁷ Izan ere, XIII. mendetik XV.era erabilitako izendapen honek XVIII. mendeko paleografoak kotoiz eginitako paper bat bazela sinestera bultzatu zituen. Jakina zen, ordea, papera ez zela kotoiz egiten harizko trapuz baizik. Cf. 3.1.4.

⁸ Bolonian eta inguruan paper-errota asko egon ez balira, arau horiek ez ziren, noski, ezarriko.

tua agertzen hasten da (445 x 615 mm), honen erdia zen *reçute* izenekoarekin batera (315 x 450). Hauek izan ziren Italian erabili ziren ia formatu bakarrak. *Inperialle*, berriz, 1379an ikusten hasten da, baina formatu hau gutxi erabili zen.

Espanian neurritik arruntenak honela izendatzen ziren: *Esquelas*, *Media holandesa*, *Oficios*, *Folio*, *Folio prolongado*, *Marquilla*, *Doble marca*.⁹

Ingelesak berandu iritsi ziren papergintzara. Paperaren tamainaren arabera, sailkapen hau ezarri zen Ingalaterran: *Foolscap*, *Foolscap doble*, *Post*, *Large Post*, *Doble Post*, *Demy*, *Medium*, *Royal*, *Super Royal*, *Elephant*, *Atlas*, *Doble Elephant*, *Anticuarium*.

Alemanian formatu bakarra aurkitzen da luzaz: 300 x 420 mm eta 345 x 460 mm artekoa. XVI. mendean zehar, 335 x 440 mm-koa erabiltzen da. Formatu bikoitza apenas erabiltzen den eta, gainera, oso berandu agertu zen. Formatu arrunta eta bikoitzaz gain, *median* edo ertaina aurkitzen da, baina neurri zehatzei buruzko berririk ez dago.

Frantzan jatorri jakineko ur markarik zaharrena 1348koa ezagutzen da 320 x 460 mm-ko formatuan. Formatu honek luzaro iraun zuen, baina murriztuz joan zen eta xv. mendearen amaieran 305 x 430 mm-ko formatuak agertzen hasten dira. XVI. mendean murrizketa hori areagotu egiten da edota formatu berriak sortzen dira: 285 x 405 mm 1509an, 280 x 390 1527an, 275 x 370 1547an eta 250 x 330 1550ean.

Ohiko formatu honekin batera, eta gehiegi zehaztu ezin den garai batetik aurrera, 415 x 600 mm-ko formatua agertzen da, ia bikoitza neurritz, eta Italiako *realle* izeneko paperari dagokio. Paper hauek frantsesak badira, Briquet-ek uste duen bezala, formatu hau 1387koa, 1374koa edo lehenagokoa, 1363koa litzateke. Baina neurri honetako paperak eta jatorriz frantsesak direnak, 1413, 1416 eta 1418tik aurrera aurkitzen dira. Frantziako armarrria ur markatzat daraman paperak, 1454koak, 415 x 600 mm-ko formatua du.

Sarritan paperaren formatuak finkatzen eta batzen saiatu direnak agintariak izan dira, baina 1398an eta 1540an aurkitzen diren xedapenetan ez dira formatuen neurriak aipatzen.

1567an Auvernian Thiers-ko magistratu eta kontsulek xedapen baten bidez paper mota ezberdinek izan behar zuten pisua erabaki zuten, neurrien aipamenik ez baita hemen ere egiten. Honela ziren:

Fin coronne, 13-13 1/2 libra bostehun paper-pleguko;¹⁰ *Cartier fin*, 15-16; *Fin espagnol*, 9-10; *Fin à la serpente*, 7 1/2-8; *Petit pappier fin*, 9-9 1/2; *Petit au pot*, *petit larron*, 7-7 1/2; *Espagnol grosbon*, 9 1/2-10; *Moulage*, 13-13 1/2; *Campane*, 9-9 1/2; *Gros-villain*, 19-20; *Grand pot*, 13-13 1/2.

Ginebrako Kontseiluek ere 1563an pisua arautu zuten eta ez paperaren neurriak: *petit papier* deiturikoak, 6-7 libra;¹¹ *croix blanche* eta *petit longuet*, 9-10 libra; *messel* eta *moyen longuet*, 11-12; *grand bastard* edo *grande serviette* edo *anglois* 15-16 libra.

⁹ Ik. Gayoso 1973: *Papel de Marquilla*. *Papel Cepti, o de Cepti, o de Septi*. *Papel de Culebrilla*. *Papel Mezetta...*

¹⁰ Honi *resma* deritzo: hogei eskutada, hau da, bostehun paper-plegu.

¹¹ Baina hemezortzi ontzako libra. *Ontza*: 28,7 gramo. *Libra*: hamazazpi ontza (488 gramo).

Auverniarako 1727ko abenduan emandako araudian ere, ez da pisua besterik aipatzen.

Okerrik ezean, 1730 arte itxaron behar da paperaren neurriak finkatzen dituen xedapen frantses bat aurkitzeko. Azkenik, Frantzia osorako prestatu zena, 1741eko irailaren 18an etorriko zen. Besteak beste, papergileek paperean jarri behar duten ur markaz aparte, urtarrilaren batetik aurrera urtea ipini behar dutela esaten da, 1742, hain zuzen ere.

Aipatu dugun helburuari dagokionez, formatua ez dela funtsezko ezaugarria esan daiteke. Izan ere, alde batetik, orrien neurriak aldatuz joan dira eta, bestetik, kontuan hartzen bada orriak ertzetatik moztu egiten zirela, neurrien aldaketek gutxi lagun dezakete paperaren data, nolabaiteko zehaztasunez, finkatzeko.

2.3.2. Bilbea ‘Corondeles (pontuseaux) eta puntizones (vergeure)’

Formaren azpia galbahe edo bahe baten antzerakoa zen, hari gutxi batzuekin osatua, aldenduak, norabide laburrenean, bertikalean jarriak (*corondeles*), eta beste hari mordoxka bat elkartuak, norabide luzeenean edo horizontalean ipiniak (*puntizones*). Hari hauek metalikoak izatera iritsi ziren.

Ore biguna galbahean edo moldearen azpian zegoenean, xukatzerakoan mugitzen zenez, geruzaren lodiera molde osoan berdina zen, hortaz, hariak (*corondeles*, *puntizones*) zeuden aldeek ore gutxiago hartzen zuten eta orria leku hartan meheagoa zen. Horregatik papera zeharrargitara ikustean marra elkarzut hauek bereizten dira, zeharrargiakoak orria bera baino.

Marra hauek bilbea edo trama osatzen dute eta ur marka bilbe honen gainean nabarmentzen da, orriaren erdian ezartzen delarik, eskuarki.

Valls i Subirà-k esaten duenez, ur markak, paperean gelditzen diren beste marrak bezala, harien¹² gainean geratzen den ore metaketa handiagorengatik agertzen dira. Jakina da, ordea, metaketa hori ez dela harien gainean gertatzen, bereziki harien (*filis vergeurs*) artean baizik.

Frantzian eta Espainian *verjura* modu ezberdinean egiten da¹³ eta horren berri ez jakitea leporatzen dio Valls-i R. León-ek (1997: 55). Ez da harritzekoa, bada, Valls-ek *pontuseaux* frantsesak *puntizones*-ekin nahastea. José Sánchez Real-ek ere honen aipamena egiten du:

Hay autores que llaman puntizones a las rayas verticales y corondeles a las rayas horizontales. Como las distancias a que se encuentran entre si unos y otros es muy distinta, siempre se sabe a quien se hace la referencia. Hay algun autor que a los puntizones les mal llama pontizones (S. Real 1974: 366).

¹² “Estos hilos retenían *sobre* ellos una gran cantidad de fibras que son las que forman esta línea gruesa que vemos en las hojas al mirarlas a trasluz. A su lado quedaba un espacio, paralelo, un poco más estrecho, por donde se escurría el agua junto con las fibras más cortas. El resultado es la línea más transparente que observamos en las mismas hojas. Pero la unión de las fibras largas que permanecían con las otras colocadas sobre el conjunto de los hilos, daba a las hojas la resistencia y la belleza que podemos observar en ellas” (Valls 1978 I: 192; etzana gurea da).

¹³ Gaztelako eta Kataluniako usadioak ere ezberdinak dira.

Valls-ek *pontizones* hitza darabil latinezko *ponticellus*, *pons pontis*-en txikigarria etimotzat harturik (HPE: I, 16). *Puntizones* deritzenak paperean horizontalean, eta *pontuseaux*, berriz, goitik behera edo bertikalean agertzen direnez, Valls-ek bere lanean ur marka bertikalak eta horizontalak nahastu egiten ditu (HPE: II, 163-232, 212. ur marka).

Zenbat jartzen ziren, ordea? Kopurua eta beren arteko tartea oinarrizko elementuak ote dira paperaren data finkatzeko?

Denboran zehar kopurua eta tartearak aldatuz joan dira, baina ez da ikerketa sistematikorik egin honi buruz, ezta aldaketa horien arrazoirik adierazi ere.

Autore asko neurri batzuk ematera mugatu dira besterik gabe. Batzuetan, ordea, orriena dira, besteetan, goitik behera doazen marren (*corondeles* direlakoan) arteko neurriak eta gutxien aipatzen direnak zentimetroko zeharkako marren (*puntizones*-en) kopuruarenak dira. Baina datu hauek guztiak ez dira lotu eta paperean agertzen diren datarekin erkatu. Beraz, oraindik urrun dela dirudi papera datatzeko marra hauen arteko tartearak erabiltzeko aukera.

Nolanahi ere, kualitatiboki eta, oro har, papera berriagoa den heinean, marren arteko tartearak txikiagotu egiten direla ikusi izan da. Trama meheagoa egiten da eta hau aurrerapenaren edo hobekuntzaren adierazgarritzat hartu izan da. Horregatik esaten du Briquet-ek paper ezberdinetan ur marka bera aurkitzen denean, goitik beherako marren tartea handiagoa duena izango dela zaharrena. Goitik beherako marren arteko tartea, ordea, orriaren neurriaren arabera aldatzen da. Tamainaz handiak diren orrietan tartea handiagoa dela ikusten da. Beraz, oharpen hori kontu handiz hartu behar da. Hori dela eta, papera datatzeko, tartearen berri jakitea ez dela garrantzi handikoa esan daiteke.

Horrezaz gain, tarte horiek aldatzearen eta data berean hain ezaugarri ezberdinak dituzten paperak agertzearen azalpena bilatzea geratzen zaigu. Arrazoiak paperak berak ematen digu.

Paper hauen kalitatea ezberdina da. Tarte handiak dituen papera gutxi landutako orez egina da. Askotan, kalitatea lehengaiari baino areago papergintzari berari lotua doa.

Garai berean ezaugarri ezberdinak dituzten paperak aurkitzeak errota zahar eta berriak aldi berean lanean ari direla esan nahi du, tresna edo lanabes ezberdinak erabiliz. Bitartekoek laguntzen ez dutela eta, paper-orea gutxi eta gaizki lantzen bada, lakainak luzeak eta lodiak dira eta, hortaz, baheak argi asko izan dezake. Orearen prestaketa hobetzen bada, berriz, lakainak landuagoak dira, motxagoak eta finagoak egiten dira eta honek *formaten* sare-mailaren argia ixtera behartzen du, paper-orria egiterakoan ore guztia goitik behera (*corondeles*) eta zeharkako (*puntizones*) hariz osatutako saretik pasa ez dadin.¹⁴ Beraz, harien arteko tartea txikitzea hobekuntza teknikoaren ondorio da. Hobekuntza hau aldi berean egin ez zenez, honek paper-errota zahar eta berriak batera aritu zirela lanean pentsarazten du.

¹⁴ Haatik, ondo landu gabeko orearentzat sare mehe bat erabiltzeak papergintza moteldu egingo luke.

3. Ur markak

Aurrean eman ditugun azalpenak gogoan harturik, paperaren ezaugarririk garrantzitsuena eta errazen ikus daitekeena ur marka dela esan dezakegu.¹⁵

XII. mendearen amaieran eta XIII.aren hasieran papera identifikatzeko papergileak beren moldeetan jatorria adierazten zuten marrazki edo seinale batzuk jartzen hasi ziren. Honi ur marka deritzo, *marca de agua*, *filigrane* edo *watermark* izenez ere eza gutzen dena.

Ur marka motak eta erabiliak izan ziren urteak ongi ezagutzea lortzen bada, ez da dudarik aparteko laguntza izan daitekeela ikertzailearentzat. Izan ere, ur markaren bidez papera egin zen urtea jakin ahal izango da eta, hortaz, gutxi gorabehera bertan idatzia izan zenarena.

Papera erraz hondatzen denez, are gehiago teknika hain aurreratua ez zen garai haietan, urtea ematean edo datazioan lortzen den hurbilketa handia izan daiteke.

Ur marken historiaz, esanahiaz eta irudikapenaz hitz egiten denean, lanik aipatuena, zalantzarik gabe, goian aurreratu dugun Charles-Moïse Briquet-en *Les filigranes* dugu.¹⁶

1878an hasi eta hogeitaz urte pasa zituen ikerlan hau burutzen. Garai horretan genevar ikerlari honek Suitzako papergintzari buruz txosten bat prestatu zuen eta honen historia ikertzen hasi zen hasieratik, Erdi Arotik.

Lan mardul honen sarreran aipatzen duenez, bere ikerketaren helburua paper batzuk besteetatik bereizten dituzten ezaugarriak azaltzea da, eta honela, paperak ezagutu ahal izatea, sailkatu, datatu eta beren jatorrira iristea. Paper mota bakoitza zein igaratan eta noiz egin izan zen zehaztea ere ezin hobea litzatekeela esaten du.¹⁷

Mota honetako lanetan ikertzaileak arazo jakinak izaten ditu. Briquet-ek ere honako hauek aurkitu zituen ikerketaren hasieran: a) papera Suitzian noiz erabili zen lehenengo aldiz, b) zein izan ziren eta noiz hasi ziren lanean bere herrialdeko lehenengo paper-errotak, eta c) zein zen Suitzian erabilitako paperaren jatorria bertan egiten hasi aurretik.

Ez gara hemen ikerketa horien azalpenetan sartuko¹⁸ baina emaitzak ikusita, badirudi ez zituela arazoak konpondu. Hala ere, Briquet-ek Vallet-Viriville-k 1859an azaldutako ideia gordetzen zuen gogoan: ur markak baliabide ezin hobekak ziren edozein dokumenturen data ikertu eta jatorria aztertzeko. Are gehiago, ziur

¹⁵ Horregatik, duen garrantzia azpimarratu nahirik, aparteko atala eskaini diogu.

¹⁶ Genève, 1907. Guk bigarren edizioa erabili dugu (Leipzig, 1923).

¹⁷ Jakina da, ordea, helburu hau ez dela guztiz gauzatu.

¹⁸ Ikerketa horien emaitzak lan hauetan bildu zituen: a) *La légende paléographique du papier de coton* (Genève, 1884), eta *Recherches sur les premiers papiers employés en Occident et en Orient du Xme, au XIVme. siècle* (Paris, 1886), b) *Notices historiques sur les plus anciennes papeteries suisses* (Lausanne, 1883-85) eta azkeneko galdera edo gaiari alde bateko erantzuna *Papiers et filigranes des Archives de Gênes de 1154 à 1700* (Genève, 1888) lanean eman zion.

Hauetan papera Suitzian sartu zutenak espainiarrak izan zirela ukatzen saiatu zen Briquet. Bada, ordea, G. Gayosoren lan bat bestelako iritzia agertzen duena: "Dos españoles, los gallegos Antonio y Miguel, introdujeron la fabricación del papel en Germania y Basilea" (Gayoso 1966).

zegoen horien bilduma eta ikerketa arretatsua egitea merezi zuela: papera egiteko *formak* urtebete edo biko iraupena baldin badu, bere berriztapenak aldaketaren bat, nahi gabe izanik ere, ekarriko du ur markan, eta horren arrastoa *forma* berri horrekin egingo den paperean agertuko da. Beraz, paper horretan datatutako edozein testuk bere erabileraren unea salatuko liguke. Katalogoa egin ondoren eta ur marka horren zabalkunde eremua ezagututa, idazkia datatu gabe balego ere, edozein paperen data eta jatorria zehaztu ahalko litzateke.

Horregatik Briquet-ek ikerketa sakontzeaz gain lan eremua ere zabaldu zuen. Berak dioen bezala, *toute l'Europe* hartu zuen: Italia, Frantzia, Alemania, Austro-Hungaria, Suitza, Belgika eta Herbehereak (hauek beren paper-errotarik zaharrena XVI. mendearen amaieran lortu bazuten ere).

Bere "Europa osoak" XVI. mende arte, gehienik XVIIra arte, paperaren historia zuen Europa izan nahi zuen, eta herrialde hauek utzi zituen kanpoan (nahiz eta hauek XV, XVI eta XVII. mendeetan paper-errotak izan): Grezia, Turkia, Errusia, Suedia, Norvegia, Danimarka, Ingalaterra eta Espainia.

Briquet-ek aitortzen zuen Espainiak Europan papera sartu zuela eta XII. mendearen erdia baino lehenagotik Xativatik Ekialdera eta Mendebalde osora papera esportatzen zuela baina, hala ere, bere ikerketa puntutik kanpo geratu zen. Horregatik XIV. mendearen erdialdera Montalbanen paper katalanari buruzko aipamenak aurkitzen dituenean, katalanak saltzaile hutsak zirela eta ez papergileak pentsatu nahiago du: "les Catalans, habiles negotians, vendaient le papier mais ne le fabriquaient pas eaux mêmes", eta ohartarazten du: "Ils [les Catalans] le tiraient probablement de Valence, où la industrie papetière fleurissait alors".¹⁹

Halarik ere, XVI. mendearen erdialdera leku guztietako eskuizkribu eta inprimakietan Valentziako armarrria aurkitzen duenean, honela galdegiten du: "Mais, le papier qui les porte, vient-il réelement de cette ville?".

Eta *fin espagnol* papera edo *espagnol grosbon* aurkitzen dituenean, jadanik 1567an Frantzian arautuak, ez du besterik aipatzen. Berak frantziartzat edo italiartzat hartu zituen, edo jatorri ezezagunekotzat Perpinyàn, Tarben, Pauen eta Baionan aurkitutako ur markak.

Xehetasun gehiagotan sartu gabe, hitz batez eta Briquet-en esanetan, Espainiak XV. eta XVI. mendeetan barruko erabilerarako paper gutxiegi egiten zuen, eta —"ohi bezala" dio— Genoa eta Bordeletik ekartzen zuen.

Hori dela eta, kritika batzuk jaso zituen; besteak beste, Valls (1965) eta Henri Alibaux (1926) ikertzaileenak. Valls-ek, esaterako, zenbait ur marka Espainian lehenago erabili zirela utzi du agerian.²⁰ Briquet-ek hau jakin behar zuen A. Bofarull y Sans bere berriemailearengandik baina, nonbait, isildu egin zuen.

¹⁹ Egia da Katalunian ez zela paperik egin 1244 arte, baina Briquet XIV. mendeko aipamenaz ari da. Cf. 3.1.4.

²⁰ Valls-en esanetan, ordea, ur markak jatorri japoniarra du (*HPE*: I, 57): "En un principio la filigrana en el Japón era un adorno, pocas veces la contraseña del papelero. Las primeras se hallan en el Antiguo Periodo. Entre los donativos y recuerdos que se encuentran en el templo budista de Todaiji, en la ciudad de Nara, hay unas hojas de papel, donativo de la emperatriz Komyo, donadas en memoria

Kritikek eta alderdikeriek Briquet-en lanaren ondorioei fidagarritasuna ukatzen diete,²¹ baina hala eta guztiz, ikerketarako besterik ez bada ere bere lanak errespetu osoa merezi du: 44.000 ur marka inguru bildu zituen, moldearen hariak grafikoki emanez,²² eta 65.000 aipamen.²³

Ur markak irudi edo marrazki hutsak dira batzuetan. Beste zenbaitetan, papergile edota jatorria adierazten dizkiguten letrak eta izenak dira. Urtea daramaten ur markak ere badira. Data hau, ordea, papera egin zenekoa da, ez nahi eta nahi ez erabileraren unekoa.

Papera datatzeko helburuaz ari garelarik, ezinbesteko datu hauek kontuan hartu behar dira:

- Lehenik, paperak daraman ur marka.
- Dokumentua non jasoa dagoen (agiritegia) eta bertako zein liburuki edo bildumatan (orri solte, eskutitza den...).
- Liburukiaren orrialdea.
- Dokumentuaren data.
- Jatorria: non idatzi den.

3.1. Ur markaren esanahia, erabilera

Ur marken sorreraren eta erabileraren helburuaz luzaz eztabaidatu izan da. Hain goiz zabaldutako erabilerak bazuen, ordea, bere izateko arrazoiak: baliagarriak ziren erabiltzen zituzten errotentzat, halaber, ezartzen zituzten aginteentzat eta eskatzen zituzten erabiltzailearentzat ere.

Esanahiaren arazoa dela eta, galdera hau egin genezake: errota jakin batek zergatik hartu zuen halako ur marka bere paperarentzat? Fantasia pertsonalagatik ala beste arrazoi sakonago batzuenagatik? Erantzuna garaia eta lekuen arabera aldatzen da.

3.1.1. *Asmo sinbolikoaren hipotesia*

Ur marken esanahi sinbolikoaren hipotesia, maila batean, baztertu egiten du Briquet-ek. Horren alde egin dutenen artean, Harold Baylay eta William Krisch ditugu.

Baylay-k, esaterako, suge edo oilar baten ur markaren azpian esanahi sinbolikoak ikusten ditu. Briquet-ek ez du hori guztiz baztertzen, baina ur markak esanahiaren arabera aukeratuak izan direla sinesteko frogatu egin beharko litzatekeela esaten du.

de su hijo el emperador Shomu, muerto el día 21 de julio del año 756, a la edad de 49 años. En dichas hojas figura una serie de filigranas representando diferentes pasajes de la vida de Buda". R. León (1997: 54) ez da iritzi horretakoa, Kiyofusa Narita, Tokioko Paperaren Museoko zuzendariak lehenago ukatu baitzuen hori, eta Valls-ek ur markatzat hartzen ditu zigilu hutsak omen ziren horiek.

²¹ José Sánchez Real-ek ere (1974: 362) Briquet-ek darabilen sailkapenerako sistema (familia, mota, multzo, tipo...) gaitzesten du gero ikusiko dugun bezala.

²² Ordura arte ez zen horretan erreparatu, baina paperaren datazioari begira garrantzia kentzen zaio honi ikusi dugun bezala.

²³ Argitalpeneko garaian aukera bat egin behar izan zuen eta muga ezarri herrialde bakoitzerako, 1500 eta 1600 bitartean, eta adibiderik zaharrenak bakarrik eman.

Are gehiago, Harold Baylay-k papergilearen deitura eta goitzenaren lehen hizkiaren artean, bihotza, bi ezpata edo usoa daramaten ur markak erakusten dituenean, esanahi sinbolikoa eransten die. Dakigunez, ordea, papergile bakoitzaren lantegiko seinaleak baizik ez dira.

William Krisch-ek, berriz, elkarte edo sekta erlijiosoen ezaugarri diren ur marka batzuetan sinesten du. Ur marka horiek daramatzaten paperak, gainera, beren erabilerarako egin direla uste du. Beste batzuetan, laburdurak ikusten dituenean hitz edo esaldiak balira bezala ulertzen ditu. Honela, esaterako, SI aurkitzen duenean *Saluti* edo DC *Dei caritate* gisa jasotzen ditu.

Honek guztiak irudimen handia erakusten du, baina esate hutsagatik ez da onargarria. Gainera, ur marketan agertzen diren letrak papergileen izenen hasierakoak edo inzialak direla berresten duten datu zehatzak daude. Briquet-ek, esaterako, XVI. mendean ateratako agindu batzuk jasotzen ditu eta, horien artean, maisu bakoitzak bere izena eta marka ipini behar dituela esaten da, plegu bakoitzean izenaren eta deituraren lehenengo letrak emanez.²⁴

3.1.2. *Identitate-zeinu*

Esanahi sinbolikoa bazterturik, onartu behar da papergileak berak izan zirela ur markak zeinu pertsonal edo lantegi-zeinu bezala sartu zituztenak, beren arteko ekoizpena bereizteko.²⁵

Denbora luzez nola Mendebaldeko paperak hala arabiarrek ur markarik gabe egin ziren. Lehenengoetako bat 1282 aldera agertzen da eta gurutze bat da. Ondotik (1286, 1288, 1290...), hizkiak ikusten hasten gara (B, I, A, IA...) eta 1307. urtetik aurrera papergileen deitura osoak.

Ur marka hauek zeinu pertsonalak zirela garbi erakusten dute, baina ohitura hau, tokikoa seguruenik, laster baztertu zen eta papergileek edozein zeinu hartzera jo zuten.

Beranduago, XVI. mendean hasieran, papergileen inzialak —edo izen osoa— markatzearen ideia itzuli zen. Baina marka pertsonalaren funtzioaz gain, ur markak laster erabili ziren jatorri baten adierazle gisa eta papergile bat ez ezik paper-errota bat ere adierazten hasi ziren.

Paperaren kalitatea egilearen arretan ez eze, errotaren kokapenean ere bazegoen, eta erabiltzailearentzat ur markak papergilea erakutsi baino areago paperaren jatorria adierazi behar zuen.

Lurralde berean zenbait errota edo papertegi eraikitzen zirenean, ur markak eskualde horretako jatorria adierazteko erabiltzen ziren. Irudi nagusiaren ondoan (armarria, esaterako), eskuarki, bestelako zeinuak edo markak jartzen ziren (marka pertsonalak, inzialak...), eta hauek arreta berezia merezi dute; izan ere, horien bidez papergileak ezagut ditzakegu.

²⁴ Hauen artean dago goian aipatu dugun Thiers-ko magistratu eta kontsularen xedapena, eta horrela eskatzen du 1567an.

²⁵ Briquet-en iritziz markarik zaharrenean azterketak, XIII. mendekoak, garbi frogatzen du hori eta ikerlari batzuek bestelako irizpideak azaldu badituzte, ur marken lehen garai hura ezagutu ez zutelako omen da.

Guk aztertutako paperetan aurkitu ditugun letrak ere papergileen izenen adierazle direla esan genezake: P M, F D, P M F, L B, PB, P MONIE, I BRV, D PERIE, eta abar.

Hauekin batera jatorria adierazten duten ur markak topatu ditugu. Hala nola: P MONIE BIGORRE, U MONIE FIN BIGORRE, N MONTAUBAN FIN SOULE, I MATIRE FIN PERIGORD, A BAILLERES BEARN, I FARGUES NAVARRE, HOSPITAL G L DE PAMPLONA, eta abar.

Ez gara orain datu zehaztetan sartuko, baina jakin badakigu paper ekoizpenean Frantzia zela lehena XVII eta XVIII. mendeetan. Nafarroako ur marka 1764, 1765 eta 1766ko idazkietan aurkitu dugu eta, Iruñekoa, zehazki, datatu gabeko idazki bakar batean oraingoz. Sarreran aipatu bezala, ordea, papera egin zen lehenengo urtea 1755 da eta, beraz, idazkia ezin da lehenagokoa izan.²⁶

Batzuetan, izenen artean ere marka bat topatu dugu. Orain arte ikusi ditugunen artean, bihotz bat da marka bereizgarritzat aurkitu duguna: P * MONIE BIGORRE, I * BRVN BEARN, U I * MONIE BIGORRE, UE UUE I * MONIE BIGORRE, D *, eta abar.

Bestalde, jositako paper-sorta baten barruan, jatorri ezberdinetako paperak aurkitzea gertatu ohi zaigu. Helburua ur marken bilduma bat egitea bada, besterik gabe, ez dirudi aparteko azalpenik eskatzen duenik, baina ikertzen ari garen eremuko paperaren jatorria jakin nahi badugu eta dokumentu baten garaia finkatzeko asmoz bagabiltza, bere garrantzia du eta arreta osoa ipintzea komeni da.

Eman dezagun adibide bat. Bi ur marka hauek aurkitu ditugu datatu gabeko eta euskaraz idatzitako izkribu batean:

UEUUE I MONIE
BIGORRE

Bigarren ur markaren berri badugu beste paper batzuetan ere topatu dugulako, eta ditugun datuen arabera, XVIII. mendearen erdialdetik aurrera erabiltzen da, baina lehenengoa bakana da; aztertzen ari garen eremuko paperetan ez dugu besterik aurkitu oraingoz. Izenari erreparatzen badiogu, ordea, segituan ohartzen gara jatorriaren berri ematen ari zaigula: Jhs San Ygnacio. Honek Jesusen Lagundiak Valladoliden zuen paper-errotakoa izan daitekeela adierazten digu, Lagundiaren San Ignacio ikastetxea baitzen, hain zuzen ere, errota horren jabea.²⁷ Paper-errota hau 1738an lanean hasi zen. Beraz:

²⁶ Bidenabar esan dezagun G. Gayoso-k egina duen bilduman (1994: III) ez ditugula guztiak topatu. Guk bildutako ur markak ez dira Briquet-ek eginiko bilduman ere aurkitzen.

²⁷ Lagundiak 1738. urtean Valladoliden erosten du paper-errota Peñafielgo auzitegi-barrutiko Quintanilla de Abajo herrian, 1733an Duero ibaiaren ezker aldean zegoen paper-errota, hain zuzen ere. Lagundiaren Valladolidedeko San Ignacio zeritzan ikastetxeak zuen jabegoa. Eraikuntza berriak eginda eta maisu katalan baten laguntzaz teknologia azkartuz, laster lortu zuen herrialde horretan egiten zena baino paper txuriagoa eta gorputz lodiagokoa egitea. Horregatik 1749. urtean Fernando VI.ak errota honi zerga-salbuespena eman zion, bertan egindako paperaren lehen salmentetan.

- a) Papera XVIII. mendekoa da.
- b) Ez da 1738koa baino lehenagokoa.
- c) Beste ur markarekin gurutzatzen badugu, idazkia XVIII. mendekoa eta, gainera, 1750 urtearen ondokoa dela ondorioztatzen dugu.

Bi ur marka hauek elkarrekin azaltzearen arrazoa, bestalde, egilearengan aurkitu dugu.²⁸ Egilea jesulaguna da eta 1753an amaitzen ditu ikasketa guztiak eta non eta Valladolideko San Ignacio ikastetxean, hor egiten baitu Hirugarren Progantza deritzana. Urte horretan bertan dator Euskal Herrira.

Beraz, alde batetik, berri honek, aipatu agerraldiak eta egin ditugun beste ikerketek paper hori ez zela Lagundiak hemen erabiltzen zuena pentsatzera bultzatzen gaituzte.²⁹ Hau da, idazkia egiteko garaian, egileak berak Valladolidetik ekarritako papera erabili zuen Lagundiak hemen zerabilenarekin batera garai horretan. Bestetik, eta zehaztasun handiagotan sartu gabe, hemen aurkeztu ditugun datu soilak erkatuz, idazkia 1753koa dela gutxienez eta ez lehenagokoa ziurta dezakegu.

Ur markak, bada, papergilea eta jatorria adierazteko erabili zirela esan daiteke eta berri horiek argitzea lortzen bada, paperaren dataziorako lagungarri gertatuko direla ez dago zalantzarik.

3.1.3. Paperaren baldintzak

Ur markak paperaren formatua eta kalitatea ere erakutsi behar zituen. Formatua bereizteko ez zen aparteko markarik behar; hala ere, lurralde batetik bestera ezberdintasun handiak zeuden eta erabiltzailea ur markengatik formatuak bereiztera iritsi zen.

Gero, inprimategien garapena zela eta, zehaztasun gehiago eskatu zen eta formatu motak ugaritu egin ziren. Honela, XVIII. mendean berez formatuarekin zer ikusirik izan ez zuten ohiko marken izenak ipini ziren: *cloche*, *coquille*, *raisin*, eta abar.

Kalitatea, ordea, lodiera ere barne, formatua baino lehenago zehaztu behar izan zen bat-batean gutxiago antzematen baitzen. Hasiara batean, eta biak bereiz zitezen, nahikoa izan zen errota erabilitako jatorrizko markari zenbait ukitu ematea. Honela,

1752an errota asko hobetu zen eta paper finagoa eta hobeto bukatua egitea lortu zuen. Horretarako eraikinak handitu egin ziren. Hobekuntza honengatik, eta bere sustapenerako, 1753. urtean beste laguntza batzuk jaso zituen.

1756. urtean papera bi treskatan lantzen zuen eta hiru paper mota egiten zituen: kalitate onekoa, ore onekoa baina beltzagoa eta, hirugarrena, zatarragoa.

Idazpaperetik 4.000 *resma* (hogei eskutada, hots, bostehun paper-plegu) egin zituen 1759. urtean. Urte honetatik aurrera, kalitatea hobetu bazen ere, ekoizpena jaitsi egin zen.

1767. urtean jesulagunak erbesterratuak izan ziren eta, ondorioz, Valladolideko paper-errota hau noren esku geratu zen ez dakigu.

²⁸ Izkribua izenpetu gabe dago baina azaldutako arrazoiengatik eta egin ditugun beste ikerketa batzuegatik, egilea badakigu XVIII. mendeko jesulaguna dela. Beraz, garaia finkatzeko ez ezik egilea aurkitzeko ere ur markak aztertzea baliagarri izan zaigu.

²⁹ Egile beraren gaztelaniazko idazkietatik aurkitu edo ezagutzen dugun lehenak ere ur marka bera du eta paperean bertan, predikua 1753an eman zuela Valladoliden argitzen du. Beraz, gaztelaniaz idatzitako prediku hau lehenengo meza berriaren garaikoa dela pentsa daiteke.

esaterako, kalitate oneko paperean egilearen izen osoa idazten zen eta arruntean edo kalitate eskasagokoan, berriz, hasierako letrak bakarrik.

Hala eta guztiz ere, ez dirudi irtenbide simple hau erabat jarraitu zenik. Litekeena da xv. mendean (edo agian xiv.ean ere) errota bakoitzak kalitate motak adierazteko ur marka ezberdinak erabiltzea, hau da, ur marka bat paper mehearentzat, bestea tar-tekoarentzat eta arruntarentzat hirugarrena.

Honela, eta ondorioz, paperaren erosketei buruz gordetzen diren adierazpenek erakusten dutenez, ur markek papergilearen, errotaren eta paperaren formatu edo kalitatearen berri eman izan dute.

3.1.4. Paperaren izendapenak

Ur markek bere hasiera motela Italian izan zuten XIII. mendean. Formatu handia eta txikia berdin izendatzen dira: *carta bambagina* edo *bambagie*. Oro har, izendapen hau XIII. mendetik xv. mendera erabiltzen da (cf. 2.3.1).

xiv. mendean paperak ur marken arabera izendatzen dira, baina, eskuarki, formatu handiaren edo txikiaren aipamenaz gain bere jatorriarena egiten da.³⁰

xv. mendean paperaren izendapenak era askotakoak dira: formatuen (txiki, handi, ertain...), jatorriaren eta ur marken arabekoak.

xvi. mendean, berriz, paperaren ekoizpena handitu egiten da eta izendapenak ugaritu egiten dira. Formatuak: *raisin, médian, royal, impérial, messel, longuet, bastard, carré, serviette*; kalitateak: *fin, grosbon, buvard, pour emballage, pour écrire, pour imprimer*; jatorriak (Venezia, Auvernia, Lyon...) eta ur markak: *courone, grand rosier, escripteau, serpent, pot, écu, aigle, ours, tête de boeuf, croix blanche, trompette, éperon*, eta abar.

3.1.5. Paperaren data

Ur marka papera egin zeneko urtea adierazteko ere erabili izan da. Paper frantsesari buruzko Luis xv.aren 1739ko eta 1741eko ordenantzek papergileak forma berriak 1742 datarekin batera markatzera behartzen zituzten. Araudi hori urte horretan bertan, 1742an, indarrean sartu zen eta luzaroan ikusi zen Frantzian eginiko paper guztietan.³¹

Egiten ari garen ur marken bilduman, urtea daramatenen artean, ez dugu orain arte 1742 baino lehenagorik aurkitu, hau da, ur marketan topatu dugun lehenengo data 1742koa da: 1742, 1743, 1744, 1746, 1747, 1748, 1751, 1753, 1755, 1756, 1758, 1759, 1762, 1763, 1764...³²

³⁰ Briquet-ek Frantziako hegoaldean (Perpinyà, Montalban), erdian (Paris) edo iparraldean (Amiens) Lonbardiako papera aurkitzen duenean, Frantziara lonbardiarrak eramana zela uste du, egileak izan gabe. Montalbanen 1343an eta 1344an paper katalana aurkitzen duenean ere gauza bera pentsatzen du, hots, katalanek Valentziatik ekartzen zutela papera eta saldu. Bere ustez, saltzaile hutsak ziren.

³¹ Lehenagotik ere zenbait formatan borondatez jarritako data ikusi zen. Briquet-en ustez, seguruenik, urtero berritzen zen. Gainera, urtea daramaten lehenengo ur markek izaera berezia omen dute. Lehenengo 1545ekoa aipatzen du.

³² Ikus ere du gisa bigarren irudia amaieran. Ur marka hori daraman papera frantsesa da eta zalantzarik gabe Frantzian 1741ean arautu zen legediaren lekuko dugu.

Urtea daramaten ur markek erabilerari buruzko epeak egiaztatzeko aukera eskaintzen dute. Esate baterako, Briquet-ek eginiko ikerketen arabera, eta XVI. mendeko laurogeita hamabost kasu aztertu ondoren, batez besteko iraupena papera egin zen urtetik berandueneko erabilerara lau urte eta lau hilabetekoa da, eta 1551ko urtea daraman papera —luzaroan erabili zena— baztertzen bada, berriz, hiru urtekoa. XVII. mendeari dagokionez, berrogei kasu ikertu eta gero, batez bestekoa jaitsi egiten da, urtebete eta hiru hilabetekoa izateraino.

Datatu gabeko idazkia ere bere garaian kokatzen laguntzen digute ur marka hauek, papera egin zen urtea adierazten baita bertan.

Hau guztia ulertzen da paperaren erabilera egin zeneko garaikoa dela pentsatuz, hau da, papera bere erabilerarako behar zenean erosi zela, egin zenetik denbora laburrera eta, beraz, papera eta idazkia garai berekoak direlako ustean, eskuarki gertatzen den bezala.

Har dezagun adibidetzat Larramendiren euskara-erdarazko hiztegia. Jakin bada-kigu zein garaitakoa den eta burutu gabe utzi zuela herioak harrapatu zuelako Aita Fitak esaten zigunez *Corografía* lehen aldiz argitara eman zuenean. Baina hasi, noiz hasi ote zen idazten? P. Altunak (1967) egiten zituen galderak ere gogora genitzake: “bietatik (euskara-erdara/erdara-euskara) zein egin zuen aurrenik Larramendi Aitak? Denok ezagutzen dugun erdera-euskerazkoa ala (...) euskera-erderazkoa?”. Larramendik berak *Del Diccionario del Bascuence* buruz esandakoak azpimarratzen ditu Aita Altunak eta, Larramendik esan bezala, lehenengo asmoa euskara-erdarazko hiztegia egitea izan bazuen ere: “Asmo utsa izan al zuen ala lanari ere ekin zion? Egiten asi eta osatu gabe bertan behera utzi ote zuen iztegi au, asmoa aldatu zuelako?”.

Larramendiren hitzak gogoratuz «He observado este methodo (...) esperando, que otro curioso (...) podra sin mucha dificultad disponer el Diccionario, en que se pongan antes las voces del Bascuence», hona zer esaten digun Aita Altunak:

Urteak aurrera zijoazkion eta lan ura beste iñork burutzen etzuela ikusirik, ez al deritzazute azkeneko urteetan, Larramendi zen bezelako gizonari esna zekiokela, lan ura burutzen berbera asteko asmoa eta gogo? Esnatu ere, esnatu zitzaioala uste dut asmo ori, eta (...) iztegi au, berak azkeneko urteetan osatu nai izan zuen euskera-erderazko iztegia dela deritzat.

Galdera hauen erantzunetara hurbiltzeko eta esanak egiaztatzeko guk papera aztertu dugu eta lau ur marka hauek topatu ditugu hiztegia idazteko erabili zituenetan:

(1) BEARN
P BRVN
1743³³

(2) Hiru biribil lotuak eta goikoan
hirugurutze. Bigarren eta
hirugarrenaren parean, FIN³⁴

³³ Orri hauetan agertzen da: 5.ean (AB-AC-AD), 7.ean (AS-AS-AU) eta 55.ean (UN-UP-UQ-UR).

³⁴ 6. orrian (AP-AQ-AR), 8.ean (AR-AR-AR), 10.ean (BU), 52.ean (SA-SE-SU-TA) eta 46-47. orrialdeetan hau eta lehenengo ur marka batera ikusten dira (OR-OB-OC, OP-OQ-OR-OS).

(3) I BRV³⁵

(4) Irudia. 1742.³⁶

1. Lehenengo biak batera agertzen dira 46 eta 47. orrialdeek osatzen duten pleguan. Bestetik, lehenengo ur marka Larramendik berak 1745eko maiatzean Donostiatik Loiolara bidalitako eskutitz batean aurkitu dugu. Fco. Veristain jesulagunak ere paper berdina darabil leku beretik 1745eko maiatzean Loiolara idazten duen eskutitzean.
2. Bigarren ur marka Larramendik 1744ko irailean Donostiatik Loiolara igortzen duen beste eskutitz batek darama.
3. Hirugarren hau Ignacio Lekuonak Oiartzunen 1746ko uztailean idatzi eta Loiolara bidaltzen duen eskutitzean ere aurkitzen da.
4. Laugarren ur marka eta hirugarrena batera ikusten dira, batetik, 45 eta 48. orrialdeek osatzen duten pleguan eta, bestetik, 44. orrialdean eta 49.ean, beste plegu bat egiten baitute. Paper berdina darabil Larramendik berak 1744ko apirilean eta abuztuan Donostiatik Loiolara igortzen dituen eskutitzetan.

Datu horiek hauxe adierazten digute:

1. Hiztegia idazteko erabili zuen papera 1742 eta 1743koa da eta jatorriz Biarnokoa. Larramendiren lehenengo asmoa, asmo hutsean geratu zela adierazten digu datu objektibo honek.
2. Paper berdina erabiltzen da handik bi urtera.³⁷
3. Larramendi ez zen 1743 baino lehenago hiztegi honetan hasi. Goian aurreratu dugun pasarteari lotuta, Larramendik lan hau egiteko honako bide hau gomentatzen zuen:

³⁵ Ur marka hau hiztegiaren orri hauetan aurkitu dugu: 22.ean (ER), 23.ean (EB-EC-ED), 27.ean (FA-FE-FI-FO-FR), 36.ean (JO-JU-ICH), 39.ean (LU-LU), 42.ean (NA-NA-NE), 43.ean (NO-NU-UN), 44.ean (OA-OB-OC), 45.ean (OI-OL-OM) eta 50. orrian (SA-SA-SE).

³⁶ 19. orrian (DA-DA-DA), 20.ean (DI-DO-DO), 31.ean (GU-GU), 32.ean (GO), 40.ean (hutsik), 48.ean (OTS-OTZ-PA) eta 49. orrian (PU-QUE-QUI).

³⁷ Paperaren erabileraren epea ziurtatzeko datu gehiago behar dira baina eman ditugunak kontuan hartuz, hau da, eskutitzetan aurkitu ditugun ur markek paper horiek ondoko bi urteetan ere erabili zirela aditzera ematen digute (1742: 1744; 1743: 1745). Bestalde, hortik, Lagundiak Donostian zuen ikaste-txean ere paper berdina erabiltzen zuela ondorioztatzen dugu.

(...) esperando, que otro curioso (...) podrá sin mucha dificultad disponer el Diccionario, en que se pongan antes las voces del Bascuence, y despues las del Romance; pues, leyendolas en este Diccionario, y teniendo dispuestos los pliegos, y quadernos necesarios, las pueden ir escribiendo en la letra, y combinacion que les toca. (DT 1745: xliij).

Aita Altunak ongi dioen bezala, Larramendi bera hasi zen lan horretan eta, gainera, berak emandako aholkuei jarraituz. Larramendik hiztegia hasieratik, 1743tik, zuen egituraturua:

- 3.1. Alde batetik, 1742ko papera aurkitzen dugu 1743koarekin batera. Hasierako orrietan, ordea, ez dugu 1742ko paperik eta azkenekoetan 1743korik aurkitu, tartekatuak baizik. Lehenengo letra, esaterako, 1743ko paperean agertzen da. Honek esan nahi du pleguak denak batera apailatu eta egokitu ziren bezala josi zituela. Beraz, 1743an gutxienez eta ez lehenago, prest zuen.
- 3.2. Bestetik, aldika egina izan balu edo hasieratik paperak prest eduki ez balitu, beste ur marka batzuk aurkituko genituen hogeï urteetako epean. Guk bildutako ur marketan, ondotik data hauek ageri dira, hain zuzen ere: 1744, 1746, 1747, 1748, 1751, 1753... 1763...
4. 1743an paperak apailatu eta azkeneko urteetan idazten hasi? Urte askotxo ez al dira pleguak prest eduki eta lanari ez ekiteko? Aita Fitak dioenez, "no pudo completar prevenido por la enfermedad que le llevó al sepulcro". Osatu ez zuen arren, amaiera arte ari ariko zen Larramendi hiztegian lanean, non eta gaitzaldi luzea izan ez zuen, baina gutxienez hogeï urte lehenago hasi zen, bestela esanda, gutxienez hogeï urteetan eduki zuen aurrean eta urte horietan (1743-1766) ezagunak diren beste lan batzuekin tartekatu zuen hiztegiarena.
5. Beraz, paperaren azterketak 1743an (ez lehenago) edota 1745ean argitara eman zuen *Hiztegi Hirukoitza* bukatzeaz zuenean edo bukatu eta berehala hasi zela euskara-erdarazko hiztegiarekin erakusten digu.

Idazkiak urtea badarama ere, paperaren azterketak hori egiaztatzeko aukera eskaintzen digu. Hor ematen den data ezin da paperaren ur markak daramana baino lehenagokoa izan. Hala balitz, kopia edo faltsifikazio bat izango litzateke.

Idazki motak bereiztea komeni da, halere, paperaren erabilera aztertzeo garaian; izan ere, gerta daiteke borradore edo ohar bat idazteko paper zahar bat erabiltzea eta paperaren erabileraren epea den baino luzeagoa dela pentsatzea.

Kasuistika zabala da eta zuhurtziaz jokatzeko komeni da. Ziurra dena da ur markak daraman data, datu zehatza eta objektiboa baita idazkia garaian kokatu behar denean. Laguntzailea ez ezik, egiaztatzailea dela esan daiteke.

Laburbildu ditzagun, azkenik, goian aipaturiko araudietan jasotzen diren aginduak. Ur markak paperaren formatua eta pisua bereizi behar zituzten. Kalitatea izen osoarekin adierazi behar zen: *fin*, *moyen*, *bulle*, *vanant* edo *gros-bon*. Papergileak paper mehean edo kalitate onekoan bere izen osoa ipini behar zuen eta beste paper motatan hasierako letrak soilik. Azkenik, herrialdearen izena urtearekin batera jarri behar zen.

3.1.6. *Irudikatzen diren gaiak*

Ur marketan adierazten diren gaiak oso ugariak dira: armarriak, koroaiak, eskuak,³⁸ herrialde edo egileen izenak, eta abar. Irudi hauetako batzuek sineskerien berri ematen digute. Beste batzuen esanahia, berriz, zalantzazkoa da edo ez da ezagutzen.

Mundu miresgarria animalien bidez irudikaturik aurkitzen da (Bofarull 1910: 143-170): sugarra, itsaslamina, adarbakarra, eta abar. Erliziozko gaiak ere ugari dira: aingeruak, santuak...

Hiru biribil goian gurutze bakarra edo hiru gurutze dituztela (modu ezberdinetan irudikatuak) oso gai arrunta da hemen erabiltzen ziren Biarno eta Bigorrako paperetan.

Papergileen izenak XIV. mendean (1307tik 1320ra) agertzen dira eta XVI. mendean berriz erabiltzen hasten dira. Ohitura hau Europa osoan zabaltzen da eta bereziki Frantzia. Izenok gutxitan doaz bakarrik, gehienetan ur marka jakin baten ondoan ikusten direlarik: biribil, ezkila edo beste zernahi. Askotan marka pertsonal bat jartzen da.

Armarriak sarri joaten dira papergile baten izenarekin batera. Baina, batez ere, leku-izenak ageri dira armari hauen ondoan. Izan ere, armari guztiak ez ziren eza-gunak eta leku-izena jartzea beharrezkoa zela ikusi zuten papergileek. Honek, jakina, jatorria zehazten laguntzen du.

Leku batzuek, ordea, ez zuten armarririk edo, izanda ere, irudikatzen oso zailak gerta zitezkeen. Egoera honetan herrialdearen izena bakarrik jartzen zen.³⁹

Zenbait herri hasierako letra soilez adierazten da, hau da, ez da ez armarririk ezta izen osorik ere agertzen, eta honelakoetan letra horrek ordezkatzeko duena erabakitzen ez da beti erraza izaten.

3.1.7. *Kokapena orrian*

Ur marka ez da beti leku berean ezartzen paper guztietan. Hastapenean, XIII. mendearen bukaeran eta XIV.aren hasieran, modu aldakorrean ipini zen. Pixkanaka-pixkanaka, ordea, leku finkoa emanez joan zitzaion. Oro har, ur marka plegua tolestentzen den bi orrietako baten erdian jartzen hasi zen.

Herrialde guztiek, halere, ez zuten ohitura bera jarraitu. Aipamen zehatzeran sartu gabe, batzuek ur marka orriaren ertzean ipintzeko ohitura hartu zuten; beste batzuek, berriz, leku hori egilearen kontramarka jartzeko utzi zuten eta markarik nagusienarentzat orriaren erdia. Berezitasun horiek paper batzuen jatorria ezagutzen laguntzen dute.⁴⁰

³⁸ XVII. mendeko paperetan aurkitu ditugu. Lizarrako Udaleko agiritegian ere XVI eta XVII. mendeetako paperetan 'eskua' gaitzar daramaten ur marka berdinak aurkitzen dira (Cabanes & Cabanes 1974). Esku irekia eta luzatua Erdi Aroan begizko eta bestelako sorginkerien aurkako sineskerietan sartzen zen. Gerora, eskuaren goialdean izar bat ikusten hasi zen —agian, kristautasunaren lekuko—, gurutze bat, lorea, eta abar. Bere esanahiaren aniztasunarengatik laster hedatu zen eta sinesmen eta herrialde guztietan erabili zen.

³⁹ Kasu hau Frantzia baino gehiago Alemanian gertatzen da.

⁴⁰ Guk aztertu ditugunetan ur marka beti orriaren erdian ikusi dugu. Liburu edo koaderno gisara jositako daudenetan, ur marka osorik ikusi ahal izateko orria zabaldu egin behar izaten da eta, horretarako, zenbaitetan, liburu osoa desegin ere bai.

3.1.8. Ur marken kombinazioak

XIII. mendearen amaieran eta XIV.aren hasieran ur marka “bikoitzak” eta “hirukoitzak” ikusten dira, baina laster baztertu ziren bakarria erabiltzearen alde. Veneziako papergileak izan ziren lehenak ohitura hori baztertzen eta kontramarka orriaren ertzean kokatu zuten.

Sistema berri honen lekukotasunik zaharrena 1483koa da, baina beste herrialdeetan ez zen jarraitu. Frantzia, Alemanian eta Italiako gainerako lekuetan 1550. urtetik aurrera papergileek kontramarka edo bigarren ur marka paper-pleguaren bigarren orriaren erdian jarri zuten.

Ordura arte, ur marka bat hutsala izatera iristen zenean baina papergileak bere ekoizpena bereizi nahi zuenean, bere kontramarka eta ur marka nagusia lotu egiten zituen ur marka berria lortuz.

3.2. Sailkapen irizpideak

Ur marken bilduma batek sailkapen bat eskatzen du. Honetarako irizpide ezberdinak erabili izan dira. Ur markak biltzen aritu diren ikertzaileen artean, ordea, apenas ezer esan den jarraitu duten metodologia eta irizpideei buruz; kontuan izanik, gainera, jorratzen dugun alorra ez dela arruntzia.

Espanian Francisco Bofarull y Sans-ek bizitza erdia ur markak biltzen eman zuen eta, hala ere, ez zuen lerro bat ere argitaratu jarraitutako metodologia, irizpide eta teknikari buruz. Frantzia C. M. Briquet ere, nahiz eta Europa erdiko agiritegiak pasa eta aipatu dugun lanaren egilea izan, ez zen haratago joan; alabaina, lanerako oinarriak finkatzen saiatu zen. Oinarri hauek, haatik, nahasgarri samarrak dira jarraian ikusiko dugun bezala.

Ur marka gai baten irudikapen bezala ulertzen dutenek irudi bera adierazten duten markak multzokatu dituzte, zaharrenetatik hasita, baina hurrenkera bat ezartzen saiatu gabe.

Beste batzuek dokumentuetan azaldu ahala ipintzen dituzte, inolako sailkapenik egin gabe. Lan hauek aurkibideak eramaten dituzte baina, halere, bilduma horietan edozein marka aurkitzea lan zaila eta deserosoa gertatzen da.

Badira urrats bat gehiago eman dutenak. Hiru, hamalau... taldetan bildu dituzte: letrak eta izenak, armarrak, zeinu ezberdinak, eta abar. Baina antolaketa mota honi ez zaio abantaila handirik ikusten, arrazoizko sailkapen baten helburuei erantzuten ez dielako.

Hurrenkera kronologikoak ere bere jarraitzaileak izan ditu. Zenbaitek ur marka-multzoak azal dutako hurrenkeran sailkatu dituzte. Honela, aingerua, esaterako, aldakien arabera 1338tik 1473ra agertzen da; kurrika 1339tik 1445era; ezpata 1340tik 1451ra, eta abar. Sailkapen honek eragozpen bat du: ur marka berriak ezagutu ahala hasierako hurrenkera aldatzen joan beharra. Era berean, aurkibide alfabetiko berezia eskatzen du edota bilatzaileak gaia ondo ezagutzea. Are gehiago, luzaroan erabilitako ur marka motak bananduak geratuko lirateke.

Ur markak mendeka sailkatzeak ere bere eragozpenak ditu. Iraupen luzeko edozein ur marka moztera behartzen du. Bestalde, mende bakoitzaren amaierako eternaldi hau hautazkoa da, izan ere, 1399ko ur marka bat ez da 1401eko beste batetik hain erraz bereizten ahal. Gainera, sailkapen mota honek ur marka bati buruzko informazioa leku ezberdinetan bilatzera behartzen du.

Beste sailkapen mota bat herrialdeka egitea da. Oso erakargarria da, baina oso zaila edo ia ezinezkoa betetzen, ezagutza handia eskatzen baitu. Ur marka bakoitza bere jatorriko errotarekin lotu beharko litzateke, lurraldeka sailkapen zehatza izango genukeelarik. Baina helburu hau erdiesteko, hau da, jatorriaren arabera sailkapena egin ahal izateko, badirudi bide luzea geratzen dela oraindik.

Guztiz ere, denboran zehar leku jakin batean bildu diren dokumentuen ur markak jasotzea oso garrantzitsua da sailkapen edo hurrenkera bat jarraitzen bada. Agiritegi batean herriak banaka aztertzea komeni da, hau da, herri jakin bateko liburuen ur markak jasotzea lehenik eta ez agiritegi osoakoak batera. Izan ere, eskualde bereko bi herritako dokumentuak agiritegi berean jasota egon arren, harreman komertzial hutsak direla eta, paperak leku ezberdinetan erosiak izan litezke, hots, garai berekoak izanagatik ere, jatorri ezberdinetakoak izatea gerta liteke.

Aurreko sailkapenak —kronologikoa, herrialdekakoa— baztertzen badira, ez da beste biderik alfabetoko hurrenkerearen arabera egitea baino, aurrean aipatutako adituek hautatu izan dutena, hain zuzen ere. Zalantzarik gabe ez da metodorik zientifikoena baina bai praktikoa, batez ere, gaia gutxi ezagutzen duenarentzat.

Erabileraren aldetik eragozpen batzuk ditu, baina azkarrena da edozein ur marka aurkitzeko garaian. Halere, askotan ur markak jasotzen duen gaia era ezberdinetan izenda daiteke eta honek sistemaren ahultasuna agerian uzten du.

Sinonimoak ugariak direla eta, Briquet-ek bide hau hartzen du: zerrendak egin eta hautatu denaren erreferentzia eman. Honela, egileak halako ur markarentzat aukeratu duen izendapena segidan aurki dezake irakurleak. Hala eta guztiz ere, arau bat nagusitzen da: sinonimo guztien artean, paperak ur marka jakin baten arabera jasotako izena hobestea. Horregatik hitz egiten du Briquet-ek *coupe*-z eta ez *calice*-z, *pot*-ez eta ez *vase* edo *cimarre*-z, eta abar; hau da, agertu ziren garaian, paperak ur marka horien bidez ezagutzen zirelako.

Zailtasun handiagoak ageri dira plegu berean agertzen diren ur marka bikoitzak eta hirukoitzak sailkatzeko garaian. Zorionez horietako bat tamaina handiagoz irudikatzen da eta, hori da, hain zuzen ere, nagusitzat hartu beharko litzatekeena —salbuespenak albuespen.

Bestetik, bi gauza ezberdin adierazten dituzten ur markak ere aurkitzen dira. Esaterako, letrak biribil baten barruan, elkarrekin biribila eta gurutzea eta abar. Kasu hauetan guztietan irudi bakarra hautatu behar da —nagusiena ahal delarik— eta bestearen aipamena egin.

Azkenik, zalantzazko esanahia edo guztiz ezezaguna duten ur markak talde berezi batean biltzea komeni da.

Honela, ur markak familian bildurik geratuko dira. Familia bakoitzak bere irudiak adierazten duenaren izena eramango du eta izen horiek alfabetikoki multzokatu dira. Hala ere, eta beharrezko ikusiko balitz, familia bakoitza motatan zatika liteke eta, era berean, hauetako bakoitza multzotan, elkarren artean lotura bat duten ur markak biltzeko. Baina taldekatzea ez da lan erraza, kasu batzuetan ur marka bera aldi berean errota ezberdinek erabiltzen baitzuten. Papergileen kexuek marka hauek ez zutela jabego osoa osatzen ziurtatzen dute eta modan jartzen zirenak askotan faltsifikatu egiten ziren, nahiz eta faltsifikazio hori kopia zehatza ez izan, nolabaiteko imitazioa baizik.

Gero, behin eta berriz kopiatutako marka bat hutsala izatera iristen zenean, papergile bakoitzak bere modura aldatzen zuen edo zeinu bereizgarri bat ipintzen zion.

Briquet-ek eskaintzen duen ur markaren irudi bakoitzeko, *tipo* izendatzen duena, gurtzenez bi aldaera daude. Batzuetan, lau edo gehiago, errota ur marka hori erabili zuen denboran izan zituen tresken arabera, baina denak errota berekoak ziren.

Molde berean eginak direnei *berdin-berdinak* deitzen die, *antzekoak* berriz, elkarren artean ezberdintasun txikiak daudenean, eta ezberdintasun horiek oso nabarmenak direnean, *dibergenteak*.

Multzo horietako ur marka batzuk antzekoak izan arren, litekeena da errota ezberdinetakoak izatea. Baina antzekotasun horrengatik elkartzan ditu, horrek garai eta inguru berekoak direla pentsarazten baitio.

Ezohiko iraupena izan duten ur marken multzoen barruan, arreta berezia eskaintzen die mota zaharrenei, ohikoenei eta eredu arruntenetik gehien aldentzen direnei.

Sailkapen mota hau praktikoa dela ezin daiteke uka, baina Briquet-ek egiten duen bereizketa (familia, mota, multzo, tipo, aldaera) nahasgarri samarra da Sánchez Real-en ustez.

Irudiak alantzen eta binaka egiten ziren, artisaubaten lana izaten zelarik. Ur markak batera egin eta aldi berean erabiliko ziren moldeetan jarriagatik, ezin daitezke *berdin-berdinak* izan Sánchez Real-en esanetan (1974: 362). Molderik gabe, eskuz eginitako lanak aldaketa batzuk —txikiak izanik ere— ekar ditzake, are gehiago, hari metalikoa bezalako materialez lan egiten bada.

Honenbestez, eta S. Real-en iritziz, ur marka *berdin-berdinak* dituzten bi *forma* ezin dira egon. Orrietan halakoak ageri badira *forma* beretik eta bitarte laburrean ateratakoak direlako omen da. Erabilera, ur marka moldean lekualdatuz joaten zen eta ertzak ere desitxuratzen ziren. *Forma* pare batek, egoera onean, urtebete iraun zezakeela uste da.

Hilabete batzuen barruan *forma* beretik ateratako orriak *antzekoak* izan daitezkeela onartzen du Sánchez Real-ek (1974: 363), esan bezala, lehenengoetatik azkenekotara ezberdintasunak azaltzen direlako.

Nolanahi ere den, praktikan Briquet-ek ez zuen jakin berak finkatutako sistema erabiltzen: Familia - mota - multzo - tipo - aldaera (*berdin-berdinak*, *antzekoak* eta *dibergenteak*). Agian, mailak bereizteko adina elementu objektiborik ez zuelako.

Hala, piku edo udarearen formako ur markei buruz hitz egiterakoan (bildumako 7345etik 7371ra) ematen dituen hogeita seiez gain beste laurogeita hamaika aldaera gehiago dituela esaten du eta, aurrekoei gehituz, ehun eta hamazazpi *tipo* ezberdin osatzen dituztela. Beraz, *aldaera* eta *tipoa* parekatzen ditu.

Ur marka zerrendetan ere ez du berak ezarritako sistema jarraitzen. Are gehiago, tipografikoki ur marka motak letra lodiz eta familiak balira bezala bereizita ematen dira, familia eta motaren arteko nahasketa sortuz. Mota bakoitzaren barruan ere multzoak ez dira beti banantzen. Adibidez, arranoaren gaia hartzen badugu, honela banantzen du:

Familia-Arranoa

Motak

Koroadun arrano erdia
 Buru bakarreko arranoa
 Argi-koroadun arranoa
 Buru bakarreko arranoa, letrekin batera biribil batean
 Buru bakarreko arranoa, ezkutu batean
 Buru biko arranoa
 Buru biko arranoaren multzoak
 Koroarik gabe
 Koroa bakarra bi buruetan
 Koroa bana
 Ezkutu batekin
 Biribil batean
 Ezkutu batean

Adibide honetan ikus daitekeenez, buru bakarreko arranoaren motak finkatzera-koan Briquet-ek darabilen irizpidea buru biko arranoan ezkutatzen da. Hasieran, biribilean sartutako buru bakarreko arranoa eta ezkutu batean jarritakoa mota ezberdintzat hartzen dira. Gero, buru biko arranoan, biribil batean zein ezkutu batean kokatuak mota bereko multzoak direla pentsarazten digu. Hau da, mota eta multzo hitzen esanahiak ez dira argiak.

Valls-en irizpideak hartzen baditugu, berriz, nahasketa areagotu egiten da, Briquet-entzat *tipo* dena honentzat aldaerak baitira.⁴¹

Nahaste honen aurrean eta gauzak erraztu nahian, bide bat proposatzen digu S. Real-ek (1974: 364, 365), sailkapena bitan banatuz edo mugatuz: *tipo* eta *aldaerak*. Gai bereko *tipoen* bilduma izendatu nahi izanez gero, berriz, *familia* hitza har omen daiteke, hau da, *familia-tipo-aldaerak*. Beraz, Briquet-ek darabiltzan hitz zehaztuga-beenak, *multzo* eta *mota*, baztertu egiten ditu. Aurreko adibidea hartzen badugu, honela sailkatuko genuke:

⁴¹ Briquet-entzat 430, 439 eta 447 ur markak *tipoa* dira; Valls-entzat (1970) aldiz, bere bildumako 1131.aren aldaerak.

Familia: Arranoa. Arranoa daramaten ur marka guztiak. Hau *tipotan* banatuko litzateke.

Tipoak: gaian ikusten diren ezberdintasun nabarienen arabera sailkatuko genituzke. Esaterako, marrazkian osagai berri bat azaltzeak *tipo* bat osatuko luke. *Tipo* bakoi-tzaren barruan, aldaerak ditugu.

Aldaerak: *tipo* bereko ur markak baina tamainan, marrazkiaren forman eta elementu berezien kokapenean nabarmen bereizten direnak sartuko genituzke.

Beraz, gai bera —familia bera— osatzen duten ur marketatik aldaketa handiak —*tipo* ezberdinak— dituztenak hartuko genituzke, eta *tipo* bera osatzen dutenen artetik, gehien bereizten diren aldaerak. Ur marka hauek *tipo* xumeenetatik hasita sailka daitezke eta hauen artetik zaharrena hartu eredutzat (S. Real 1974: 365). Bestalde, honek ez du esan nahi ur marka xumeenak lehenak agertu zirenik, arretaz begiratuz, denborarekin marrazkiak sinpletzen joan zirela konturatzen baikara.

Esan beharra dago, halere, sistema oso bizia dela, sailkapena aurkikuntza berriei eta *aldaeratik tipora* mugitzeak ekartzen dituen aldaketei irekia dagoelako beti.

4. Oharrak

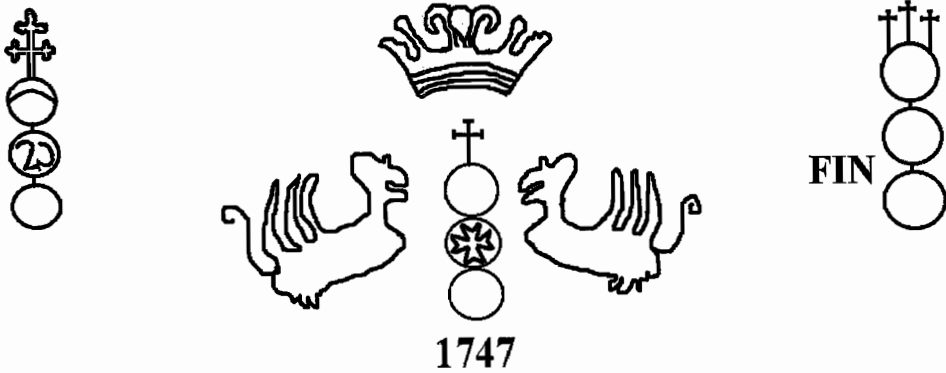
Zenbait kasutan idazkia eta paperaren arteko loturan arretaz ibili behar da. Gerta daiteke eskribauak edo idazleak plegu zahar batetik moztutako orria hartzea lanerako. Papera erraz hondatzen bada ere, eta babestua ez badago bere ezaugarriak (itxura, kolorea, eta abar) galtzen dituen arren, batzuetan idazkian ematen den urtea ez dator bat paperarekin, hau da, papera hamabost edo hogeitau urte zaharragoa izan daiteke. Arras normala da, batez ere zirriborroak edo oharrak idazteko momentuan paper “zaharra” erabiltzea, zer esanik ez paper eskasia zegoen garaietan. Honelakoetan, ur marka dela eta, den baino zaharragoa eman dezake testuak.

Beste batzuetan, idazkiak artxibatzerakoan, josi edo koadernatzerakoan, une horretan zebilen papera erabiltzen zen azalak jartzeko edo aurkibideak idazteko. Hala bada, liburukiko ur marken artean desadostasunak agertzen dira eta, ondorioz, gehitutako paperetako ur markak diren baino zaharragoak direla pentsa daiteke edo horiengatik idazkiak berriagoak direla uste izan.

Harrigarriagoa da testu zahar bat ur marka berria daraman paperean azaltzea. Kasu honetan, originalaren kopia edo faltsifikazio baten aurrean egongo ginатеke. Kontuz ibili behar da, bada, iruzurrak egon baitaitezke. Gertatu izan da notario batek aurkeztutako eskriturak atzera botatzea, bertan ematen zuen data ur marka baino lehenagokoa zelako.

Beraz, izan ditzakeen ondorioengatik, ur marken data ongi ziurtatzea komeni da.

Esanak esan, ur markei esker ez zaigu dokumentuen jatortasunaz zalantzarik gelditzen, beren historiarekin egiaren fede-emaileak gerta daitezke, mila hitzen aurka, egia ur marka izan daiteke. Paper bat dela eta, zenbat idazki izan daitezkeen zalantzarazkoak! Zenbat argi ez digu ematen paperaren eta ur marken historiak!

5. Oinarrizko bibliografia

- Alibaux, H., 1926, *Les premières papeteries françaises*, Paris.
- Altuna, P., 1967, «Larramendiren iztegi berria», *Euskera* 12, 139-300.
- Bofarull y Sans, F. de, 1901, «La heráldica en las filigranas del papel», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras*, VII, 485-556, Barcelona.
- , 1910, *Los animales en las marcas del papel*, Villanueva y Geltrú, Oliva.
- Bouyer, Ch., 1994, *L'histoire du papier*, Belgique, Brepols.
- Briquet, Ch.-M., 1923, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, (4 lib.), Leipzig, Karl W. Hiersemann.
- Cabanes, M. D. & M. L. Cabanes, 1974, «Las filigranas del Archivo Municipal de Estella», *Príncipe de Viana* 35 (136-137), 483-505.
- Churchill, W. A., 1967, *Watermarks in paper in Holland, England, France... in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*, Amsterdam, Menno Hertzberger & Co.
- Frutiger, A., 1981 [1978], *Der Mensch und seine Zeichen*, Zurich; C. Sánchez Rodrigo-ren itzulp., *Signos, símbolos, marcas, señales*, Barcelona, G. Gili.
- García Serrano, R., 1974, «El molino de papel del Hospital General de Pamplona», *CEEN* 16, 7-21.
- Gaudriault, R., 1995, *Filigranes et autres caractéristiques des papiers fabriqués en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, CNRS Éditions et J. Telford.
- Gayoso Carreira, G., 1966, «Dos españoles, los gallegos Antonio y Miguel, introdujeron la fabricación del papel en Germania y Basilea», *Investigación y técnica del papel* 9, 589-610.

- , 1973, «Antigua nomenclatura papelera española», *Investigación y técnica del papel* 35, 29-53.
- , 1994, *Historia del Papel en España*, (3 lib.), Lugo, Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial.
- HPE = Valls i Subirà 1978.
- Insausti, S. de, 1966, «Nemesio Uranga: Industrial papelero en Tolosa antes que 'Hermano separado'», *BAP* 22, 173-190.
- Labayen, A. M., 1947, *Escenas Papeleras*, Zarauz, Icharopena.
- , 1967, «¿Cuál fue la primera fábrica de papel en Guipúzcoa?», *BAP* 23: 1, 101-104.
- La Lande, Mr. de, 1778, *Arte de hacer el papel según se practica en Francia y Holanda, en la China y en el Japón*, M. G. Suárez y Núñez-en itzulp., arg. faksimilea, Madril, Clan, 1995.
- León, R., 1997, *Papeles sobre el papel*, Univ. de Málaga.
- Panyella, L., 1976, *La Filigrana de papel*, Burriana, Papelera del Mijares, S.A., Papelera del Cid, S.A.
- Sánchez Real, J., 1974, «Criterios a seguir en la recogida de filigranas», *Ligarzas* 6, 361-371.
- Seguro, K., 2002, «Jean d'Arc pastoralaren eskuizkribua: le plus ancien connu?», *Lapurdun* 7, 313-326.
- Valls i Subirà, O., 1970, *El papel y sus filigranas en Cataluña / Papier and watermarks in Catalonia I-II*, Amsterdam, Paper Publications Society (Labarre Foundation).
- , 1978-1982, *La historia del papel en España*, (3 lib.), Madril, Empresa Nacional de Celulosas, S.A. [HPE].